

Hi hagueren megàlits a Andorra?

*David Gàlvez i Casellas**

Català

Hi hagueren megàlits a Andorra?

Aquest treball intenta una posada en situació dels perquès de l'aparent absència de megàlits en terres andorranes. S'hi estudien els antecedents publicats quant a megalitisme en territori andorrà. S'ofereix igualment una llista breument comentada de possibles megàlits inèdits o parcialment inèdits que caldria que els experts investiguessin. S'intenta donar resposta a la pregunta plantejada en la introducció del treball sobre les raons de la manca de megàlits a Andorra. Finalment, es proposen línies d'investigació i s'apunta la possibilitat que es recuperin megàlits o el record que encara se'n guarda mitjançant la difusió del que en sabem.

Castellano

¿Hubieron megalitos en Andorra?

Este trabajo intenta establecer la situación de los porqués de la aparente ausencia de megalitos en tierras andorranas. Se estudian los antecedentes publicados. Se presenta igualmente una lista brevemente comentada de los posibles megalitos inéditos o parcialmente inéditos, que haría falta que los expertos investigasen. Se avanza una respuesta a la pregunta planteada en la introducción del trabajo sobre los motivos de la falta de megalitos a Andorra. Finalmente, se proponen líneas de investigación y se apunta la posibilidad que se recuperen megalitos o el recuerdo mediante la difusión de lo que sabemos.

Français

Y a-t-il eu des mégalithes en Andorre?

Ce travail essaie d'élucider pour quelles raisons il y a, à ce qu'il paraît, une absence totale de mégalithes en Andorre. On s'intéresse aux travaux déjà publiés à propos du mégalithisme andorran. On propose de même une mince liste commentée de mégalithes partiellement ou tout à fait inédites qu'il faudrait que les experts révisent. On essaye de répondre à la question qui est posée lors de l'introduction de la recherche à propos des raisons de l'absence de mégalithes en Andorre.

Pour clore, on propose certaines lignes de recherches et on insinue la possibilité de récupérer quelques mégalithes où en tout cas d'en conserver le souvenir que l'on en a moyennant la diffusion des données dont on dispose.

* David Gàlvez i Casellas, llicenciat en filologia anglesa (Universitat de Barcelona). *Master of Arts* en cultura i literatura nord-americanes (Universitat de Keele). *Certificate of Graduate Studies* en literatura hispano-americana (Universitat de Cambridge).
galvezcasellas@gmail.com

Introducció: tempejos inicials

La pregunta del títol pot semblar òbvia. De fet, molts se l'han d'haver plantejada. Si les comarques veïnes són riques sobretot en dòlmens, per què no se'n coneixen a Andorra? A tocar d'aquí es localitzen nombrosos bastiments megalítics sota denominacions diverses: dòlmens, menhirs o cromlecs, en llenguatge tècnic, també coneguts més popularment com *cabanes de moro*, *arques*, *cases (encantades)*, *pedres fites*, *pedres cabanes* o *pedres dretes*. Si prenem un mapa, veurem que n'estem literalment rodejats. Hi ha megàlits a l'Alt Urgell,¹ als Pallars,² a la Cerdanya,³ a l'Ariège i a l'Alta Cerdanya.⁴ Algú sabria dir, en canvi, el nom i la ubicació d'algun menhir o dolmen andorrà? L'escassetat o fins i tot absència de respostes afirmatives es fa estranya. Si deixem de banda les cistes megalítics de la Feixa del Moro (Juberri) i la Tomba de Segudet, a Andorra no es té constància correctament documentada de megàlits. En els dos casos esmentats som davant de caixes funeràries soterrades, fetes de lloses o pedres de grandària moderada i ben situades cronològicament en el neolític (neolític mitjà-recent, en el cas de Juberri, entre el 3300 i el 3000 aC).

Una de les cistes de la Feixa del Moro a Juberri.
Foto: David Gálvez.

-
1. Vegeu, per exemple, els mapes proporcionats per VILLARÓ, A.; CAMPILLO, X. a "L'inventari megalític del programa Pirineus. Una proposta d'actuació sobre el patrimoni". *Butlletí del Comitè Andorrà de Ciències Històriques*, 3, Andorra la Vella: 1990, p. 9-21. I JIMÉNEZ ZAMORA, J., *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria: El caso de los Pirineos Catalanes Occidentales*. Barcelona: Departament de Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.
 2. JIMÉNEZ ZAMORA, J. *La imagen de los espacios de alta montaña en la prehistoria*.
 3. MANÉ, A.; VIDAL, L.; VILA, C. *Guia dels monuments megalítics de la Cerdanya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
 4. MANÉ, A.; VIDAL, L.; VILA, C. *Guia dels monuments megalítics de la Cerdanya*.

Estat de la qüestió: què s'ha publicat sobre l'assumpte?

Ja el 1993 Manuel Anglada havia plantejat a *Arrels d'Andorra*⁵ la necessitat d'investigar tant el que se sabia com el que se sospitava sobre megalitisme a Andorra. Val a dir que no se'n sabia pràcticament res:

“De restes materials de megàlits dintre l'àrea actual d'Andorra n'hi ha ben poques. Que en tinguem coneixença, l'inventari comprèn una pedra dreta (menhir, sens dubte) que s'havia conservat com a inscultura de Sant Cristòfol, situat entre Ansalonga i la Cortinada, prop del cementiri d'aquest quart. Fa tretze o catorze anys [això és, comptant enrere des de la data de publicació, pels volts del 1979 o 1980] que desaparegué misteriosament el darrer testimoni material del megalitisme andorrà.”⁶

Anglada adscriu taxativament el monòlit a la categoria de menhir prehistòric. Pere Canturri també l'havia tipificat el 1968 com a pedra dreta.⁷

La Ventureta Coma, d'Ansalonga, a qui vàrem llegir el text, ens va advertir que Anglada no ubicava la pedra amb prou precisió, que en cap cas no havia estat “prop del cementiri”, sinó a la terra del Cintet –o de cal Cintet?–, i més concretament en un indret anomenat Camp del Ceró, “al cap de la paret.” El probable menhir havia estat ben plantat, diríem que mig soterrat, com demostren la imatge reproduïda a *Andorra gràfica (1888-1993)* de Joan Burgués i Martisella⁸ o la que mostrem més avall, extreta del llibre de Ricard Fiter *Un andorrà lluny del poble*. Ens varen explicar que “quan van fer la carretera” el monòlit passà a jaure indecorosament a terra, en un veral. La versió oral és confirmada per les imatges d'*Escrit amb llum*, el llibre de fotografies de Josep i Valentí Claverol.⁹ Retrobem una altra d'aquestes imatges de Valentí Claverol al llibre *Andorran Memories*, on a més podem llegir: “*Resting at the side of a footpath in 1950 was a monolith that later mysteriously disappeared. The image, perhaps of Saint Christopher, was an addition to an ancient menhir.*”¹⁰ En l'actualitat només sabem que el dia que se'l van endur, va perdre's de vista del gran públic, no sabem si definitivament, una de les darreres possibles mostres d'art megalític del nostre país.¹¹ Temps enrere ens havíem plantejat la remota possibilitat que aquest monòlit no

5. ANGLADA, M. *Arrels d'Andorra: Prehistòria d'Andorra a través dels noms de lloc*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1993, p. 93-103.

6. ANGLADA, M. *Arrels d'Andorra*, p. 93.

7. CANTURRI, P. “La vida prehistòrica a les nostres valls”. *Anuari-Guia Turístic i Comercial del Principat d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Publicitat Andogràfica, 1968, 9 pàgines sense numerar.

8. BURGUÉS I MARTISELLA, J. *Andorra gràfica (1888-1993)*. Lleida: Pagès Editors, 1993, p. 93.

9. CLAVEROL, J.; CLAVEROL, V.; CANTURRI, P. *Escrit amb llum: fotografies de Josep i Valentí Claverol (Andorra 1902-1967)*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1998. [Fotografies de Josep i Valentí Claverol i text de Pere Canturri]

10. Literalment: “Reposant en un veral d'un caminol el 1950 hi havia un monòlit que després va desaparèixer misteriosament. La imatge, potser de Sant Cristòfol, era un afegit a l'antic menhir.”

11. La mateixa informant ens explica que també van robar la creu del Dueira. No sé pas si no es tracta del monòlit (molt més estilitzat que el de Sant Cristòfol) retratat a *Escrit amb llum*, p. 117 i probablement descrit erròniament al peu de foto com a “Monòlit de la Cortinada”. El més curiós de la foto on apareix aquesta suposada fita de terme és la llosa sobre la qual està clavada, que recorda força les tapes dels dòlmens catalans. Aquest mateix objecte apareix a la vora d'Esteve Albert al catàleg de l'exposició *Passeig per la memòria (1930-1960): Josep Alsina i Martí, fotògraf*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1988, pàgina sense numerar.

tingués un origen prehistòric, atesa l'absència de dades més enllà de les afirmacions d'Anglada i de Canturri. Ara estem més segurs de la certesa d'aquestes afirmacions per l'índex indirecte que representa la figura insculpida de Sant Cristòfol. Un roc d'aquest tipus, de mides més aviat reduïdes, tant podia haver romàs sempre al mateix lloc com haver estat replantat d'algun altre. En principi, la pedra dreta podria haver servit com a marca de pas associada a la transhumància o haver representat una fita, per assenyalar un límit. La hipòtesi de David Mas¹³ sobre aquesta mena de menhirs situats vora camins ens sembla molt més raonable encara: suposaven amulets o proteccions per als caminants, senyals de bons auspicis.

La pedra de la Cortinada quan encara era dreta.
Autor desconegut.¹²

Aquí seria on entraria en joc la figura que en algun moment va ser gravada damunt la pedra de la Cortinada: una inscultura de Sant Cristòfol duent el nen Jesús a coll. La imatge representa la llegenda del gegant que carrega un fràgil infant damunt les espatlles i l'ajuda a travessar un riu. La criatura comença a pesar cada cop més, fins al punt que al forçut li costa molts esforços arribar a l'altra ribera. El nen resulta Jesús, amb la qual cosa la càrrega sobreportada representa tot el pes del món. D'aquí deriva el nom que li serà assignat al sant: *Χριστοφόρος* (*Cristóforos*), *el portador de Crist*. Antany, la figura d'aquest sant era representada a les portes de moltes ciutats: la creença deia que qui la mirava quedava lliure de perill per tota la jornada. Aquesta idea perviu en les medalles de Sant Cristòfol que alguns conductors duen al cotxe com a protecció contra els accidents de trànsit.

Tot això no va en contra de l'origen de la pedra com a menhir. Ans al contrari: com sabem, sovint es reaprofitaven materials prehistòrics per a usos relatius al culte cristià. Com és sabut, s'han erigit temples o senyals cristians a la vora o fins i tot al damunt d'antics temples o senyals pagans, de vegades per contrarestar el que s'interpretava com a indicis de bruixeria, màgia o presència del diable.¹⁴ En aquests casos es

12. FITER, R. *Un andorrà llluny del poble*. Sant Julià de Lòria: Edicions Andorranes, 1967, pàgina sense numerar.

13. DAVID MAS i CANALIS és llicenciat en geografia i història per la Universitat de Barcelona. Ha publicat *La casa andorrana tradicional* (Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1989), *La casa a Andorra: dues històries de família* (juntament amb DE LA PARTE, I. Barcelona: Altafulla, 2000), *Oficis i indústries d'Andorra* (Barcelona: Altafulla, 1998), així com nombrosíssims estudis dedicats a prehistòria, història i etnologia d'Andorra.

14. FABREGA, A. *Llegendes de ponts, dòlmens i menhirs a Catalunya: Itineraris*. Sant Vicenç de Castellet: El Farell Edicions, 2000, p. 109. "Quasi segur que tots els menhirs de Catalunya havien tingut una creu plantada al seu cim, fos per santificar-

destruïa a manera d'antídot. En altres instàncies, simplement s'aprofitaven el lloc de culte o els materials i s'eliminaven en el procés traces precedents, sense cap més intenció.¹⁵ Proposem, seguint Mas, que aquest darrer seria el cas aquí: es perpetua un ús profilàctic antic sota una nova simbologia.

Això pel que fa al que se sabia oficialment. Ara bé, què se sospitava sobre megalitisme a Andorra quan Anglada va escriure el seu llibre? Doncs se'n tenien pistes toponímiques, no sempre fiables, sumades a un grapat de rumors i tradicions populars.¹⁷ El que caldria ara és aprofundir en l'estudi d'aquestes pistes i posar-les en un contacte coherent per veure si menen a alguna conclusió.

Existia també una menció prèvia de Canturri que, atesa la manca de documentació gràfica i de buit bibliogràfic, incorporem al nostre treball, no tant com una dada contrastada, sinó tan sols com una via d'investigació més (vegeu l'ítem 1 del següent apartat).

Per la nostra banda, hem anat reunint informació sobre diversos megalits potencials més, dels quals hem de parlar breument tot seguit. Valdrà la pena fer-ne un esborrany, malgrat que alguns d'aquests monuments resultin no ser el que semblaven inicialment i d'altres no sabem del cert ni si són ni si mai han estat.

Creu a la placeta de Santa Anna, a Escaldes (1916). Foto: Josep Salvany i Blanch (Biblioteca de Catalunya).¹⁶

los, fos per allunyar-ne els mals esperits, o les dues coses alhora. Ara ja no en queda cap, de creu, segurament perquè en una o altra de les rauxes anticlericals del país foren aterrats i les creus destruïdes. Realment, les creus es destruïen per motius religiosos, però els seus suports, els menhirs, s'aterraren per un bon zel cristià. Tot i això, en diversos casos tenim notícies que havien sostingut creus. Ja hem fet esment de la Pedra Llarga de Sant Hilari Sacalm. De la Pedra Dreta del Grau (Lluçanès) tenim l'anotació del 1917 en una foto de Josep Salvany que diu: *Creu i menhir 1775. Prats de Lluçanès*. No s'hi veu cap creu, però el menhir duia inscrita la data 1775 (o potser 1773), tot i que actualment ja no és visible. Segurament es gravà quan s'hi posà la creu. La Pedra de les Goges de Vallvanera també du la inscripció 1707 gravada amb una petita creu. I sembla que també fou coronat amb una creu en aquella data."

15. En aquesta línia (i seguint amb el que explica Fàbrega en la nota precedent), s'especula de vegades amb el fet que certes bases pètries de creus de terme podrien haver estat originàriament menhirs prehistòrics retreballats. Si bé no és impossible que una pedra dreta (amb funcions de marcar un indret i/o relatives a cultes de la fertilitat) acabés sent reconvertida en un senyal cristià, tampoc no és gens fàcil de demostrar. La idea genèrica fóra que per eliminar traces de l'origen pagà d'aquestes creus es rebaixava l'aparença basta del roc fins a fer-ne un basament més fi i lliure de sospites. Tot això, que comentem a tall de generalitat, és impossible de concretar en els casos de creus conegudes a Andorra.

16. Fitxa de la foto a la Biblioteca de Catalunya: *Títol: Creu a la plaça. Matèria: Escaldes d'Andorra; Andorra; Creus de terme; Places. Creador: Salvany i Blanch, Josep, 1866-1929. Editor: Biblioteca de Catalunya. Data de publicació: 2006. Data del document original: 1916. Tipus de recurs: Imatge. Format: Imatge/jpg. Font: Placa de vidre estereoscòpica, 6x13 cm. Fons Salvany SaP_314_11. Gestió dels drets: Còpia permesa amb finalitat d'estudi o recerca, citant la font "Biblioteca de Catalunya".*

17. Vegeu les explicacions i hipòtesis d'Anglada a *Arrels d'Andorra*, p. 93-103.

Possibles megàlits inèdits o parcialment inèdits

Com que ja hem comentat algun detall referent al monòlit de la Cortinada, passarem revista, de manera extremament resumida, a uns quants possibles megàlits més situats en territori andorrà:

Primer. Dolmen o paradolmen d'Encamp. El primer que hi fa referència és Pere Canturri i Montanya, qui en un article del 1968 escriu: "També és descobrí llavors [1962] el dolmen d'Encamp, a les roques de Lanyó."¹⁸ Manuel Anglada simplement repeteix la dada.¹⁹ No he sabut ubicar el lloc exacte a què es refereixen: no trobo constància de les roques de Lanyó. Només he pogut localitzar el topònim Terres de l'Anyó (Butlletí Oficial del Principat d'Andorra, núm. 81, any 16, d'1/12/2004), usat aparentment com a sinònim de Terres de la Canal. En consultar els tècnics de Patrimoni Cultural d'Andorra sobre aquest dolmen m'informen que potser hi hagué una cova de l'Anyó i uns gravats de l'Anyó. Semblaria que la zona correspon ara a alguna de les rotondes d'accés a Encamp. En una de les primeres converses sobre megalitisme a Andorra—i sense que nosaltres mai li mencionéssim el dolmen de les roques de Lanyó—, Henri Dumont ens explicà que sabia d'un dolmen a Encamp que va ser destruït per fer una rotonda, prop de les instal·lacions de Ràdio Andorra. D'acord amb el seu testimoni, 1) estava "a la selva", és a dir, emboscats; 2) es tractava sense cap mena de dubte d'un megàlit; i, 3) podia ser vist des del vessant de muntanya oposat, des del poble de Vila. Inicialment Dumont va informar que tenia fotografies del dolmen, les quals no va poder ubicar. No perdem l'esperança. Mentrestant, perdura el misteri.

Segon. Durant la realització d'una sèrie de fotos dels gravats de la roca que hi ha a la vora del cementiri d'Ordino, a la Terra de la Mola, vàrem encetar conversa amb un jove que ens va informar d'un dolmen prop del seu poble, Sornàs. Mai no n'havíem sentit ni llegit res. Vàrem parlar-ne amb Jordi Casamajor,²⁰ qui tampoc no en sabia res. En comentar la pista amb els tècnics de Patrimoni Cultural d'Andorra, un va creure saber de què parlàvem. Va informar-nos que malgrat la bellesa de l'indret i dels rocs, el suposat dolmen no era res més que una "casualitat geològica."

Tercer. També teníem notícia d'un rumor que circulava per Sant Julià: algú, ja fa bastants anys, s'hauria endut un monòlit de mides reduïdes de Bississarri. Penedit, l'hauria acabat retornant. En aquest cas pensem que es barregen històries diverses. Depenent de la versió o l'informador, la devolució es féu davant de l'església parroquial o de Patrimoni Cultural d'Andorra a Aixovall. Quan expliquem la teòrica llegenda urbana, els tècnics d'aquesta darrera institució pensen que devem estar parlant d'una

18. CANTURRI, P. "La vida prehistòrica a les nostres valls", pàgina no numerada.

19. ANGLADA, M. *Andorra: Nació pirinenca*. Andorra la Vella: Edicions Filfon, 1983, p. 28.

20. Jordi Casamajor és un gran coneixedor dels dòlmens i gravats rupestres de l'Alt Urgell, la Cerdanya, l'Alta Cerdanya, els Pallars i Andorra. Ha descobert importants gravats rupestres a l'Alt Urgell (a Cava, Arcavell i Castellbò) i algun d'aïllat a Andorra. Vegeu els textos de Casamajor a *Cadi-Pedraforca* (núm. 2, primavera-estiu, p. 7-8 i núm. 4, en premsa), així com l'extens article "Els gravats rupestres del Tossal de Cava (Alt Urgell) i un estel solitari a Montalarí (Encamp)" en aquest número de *Papers de recerca històrica*. Vegeu el seu excel·lent fotoblog de gravats a l'adreça <http://jordicasamajor.nirudia.com>.

estela funerària que, efectivament, coneixen. No arribo a aclarir si es tracta de material prehistòric o no. Quan explico la història a mossèn Dídac Martín, de Sant Julià, manifesta no saber-ne absolutament res.

Quart. Una altra de les pistes sobre les quals ens va posar Dumont fou un dolmen que ubicava a l'entrada de Canillo tot pujant d'Encamp, a l'altra banda de riu de la zona de Racons, a la vora d'un camp de tabac. En visitar l'indret, vàrem localitzar les pedres a què es referia, malgrat no ser capaços de determinar si realment els rocs són alguna cosa més que una altra curiosa *casualitat geològica*. Alguna de les grans lloses que es troben prop de la roca més gran certament podrien ser part de la coberta o els ortostrats d'un potencial dolmen. Amb tot, vàrem ser totalment incapaços d'arribar a cap conclusió inequívoca. Un home que feinejava en un hort d'allí a la vora va explicar-nos que al camp mencionat "sempre hi sortien ossos". Aquest testimoni coincideix plenament amb allò que un altre informant havia dit a Dumont: que el lloc havia estat un cementiri. Potser valdria la pena que els tècnics ho investiguessin més aprofundidament.

Cinquè. El mateix informador ens parla d'un altre megàlit teòricament ubicat a Canillo. D'acord amb la seva informació es troba tot pujant d'Encamp, prenent la desviació a la dreta en alguna de les dues rotondes i molt fàcil de veure a simple vista. Malgrat les nostres reincidentes visites a la zona, no hem sabut mai esbrinar a quins rocs de quin puig es podia estar referint Dumont. Consignem la dada aquí per si algú pogués orientar-nos millor en la investigació.

Sisè. Hi ha una hipòtesi, que mai no he vist publicada enlloc, que diu que el roc conegut com el Roc de l'Home Dret, a la zona d'Incles, podria ser un menhir. Hi ha qui assegura que no n'hi ha cap dubte. Aquests informadors arriben a apel·lar a opinions d'experts forans. Al nostre entendre, si bé l'assumpte està per confirmar, té força números en contra. L'única imatge que conec del Roc de l'Home va ser jutjada per la geòloga Anna Tallada, amb totes les reserves d'un judici no presencial, com "gairebé amb tota probabilitat una formació natural curiosa". Cal realitzar una visita al roc i que els tècnics es pronuncïin.

Setè. Passem ara a un altre dels testimonis aportats per Dumont, que explica que hi hauria hagut una pedra gravada –sembla que part d'un dolmen– que algú que encara creia en les llegendes de tresors associats als megàlits²¹ hauria volat fa anys amb explosius. Sembla que la pedra estava emplaçada a l'aparcament de les pistes d'esquí de Grau Roig i que hauria quedat totalment esmicolada arran de l'explosió.

21. FÀBREGA, A. *Llegendes de ponts, dòlmens i menhirs a Catalunya*, p. 83: "Encara durant els anys 1980, uns pagesos de Gargallà (Berguedà) confessaven haver regirat les cambres d'alguns dòlmens de la regió buscant corones de rei. En moltes zones –especialment a l'Alt Urgell– la gent creia que els moros amagaven a les seves cabanes vedells d'or (*sic*) –res a veure amb el bíblic vedell d'or, d'on probablement prengué el nom per error–, una manera d'indicar que hi havia una pell de bou o de vedell plena de monedes d'or, amagada sota aquelles grans lloses. A inicis del segle XX s'explicava que certs forasters anaren a fer excavacions a la vora d'Organyà, on trobaren un velló ple de favons. Un dels obrers se n'omplí les butxaques d'amagat, i un cop a casa els trobà convertits en petites monedes d'or. Aquesta llegenda evoca la que va portar a la destrucció de la Fossa del Gegant de Núria [que era un altre dolmen]".

Dumont explica que Daniel Coll va sentir el soroll de la voladura des del llac dels Pessons i que hauria explicat que van arribar a caure a l'aigua petits fragments de roca. Altres porcions haurien aterrat al port d'Envalira. Llegenda urbana o bé realitat decorada?

Vuitè. Hi hauria també, segons informa Dumont, un dolmen "ensorrat" (dedueixo que vol dir caigut a terra) entre els llacs de Cabana Sorda i Enrodat. La zona és rica en llegendes, fet que atorga certa versemblança a la potencial ubicació. D'altra banda, el topònim *Cabana Sorda* vol dir, literalment, *dolmen ensorrat*.²² Aquí hi ha dos fets interessants: 1) que Dumont ens informa d'una troballa física que ja havíem inferit a partir de claus purament filològiques i, 2) que abans de la seva confidència no havíem parlat a Dumont de les nostres deduccions. Ara caldrà ubicar primer el suposat megàlit i que després els entesos en confirmin o en desmenteixin l'autenticitat.

Novè. Toca parlar ara de la pedra dreta de la Serra o Serrat de l'Honor. Potser aquest topònim tan sonor sigui efecte de la llegenda carolíngia que planeja sobre l'indret²³ o potser l'assumpció de la llegenda vingui donada per la presència del menhir (tornem a la idea que al Pirineu la construcció dels megàlits sol ser assignada al diable, les bruixes, els gegants, els sarraïns, etcètera). El que sabem del cert en aquest cas és que, a banda de llegenda, existeix una prova documental de l'existència d'un menhir antigament emplaçat en aquest lloc. Pel que fa a la imatge, just a l'escapça del segle XX l'editor Py-Oliver –no estem segurs que no es tracti d'un fotògraf i editor alhora– va realitzar un reportatge per a una sèrie de dotze postals publicades el 1900 a Perpinyà. I la fortuna va fer que, entre d'altres curiositats i paisatges, immortalitzés també aquest megàlit. Al número 4 de *Papers de recerca històrica*, de la Societat Andorrana de Ciències, es reproduïx la imatge de la pedra dreta de dimensions força colossals, segons es pot deduir.²⁴ La sèrie havia estat publicada prèviament en un catàleg de la filatèlia andorrana Forma. A la postal que ens interessa, la identificació del lloc és lleugerament diferent del topònim que coneixem a l'actualitat. S'hi pot llegir "Lo Serrat del Honor".

Com en el cas de l'altre probable menhir conegut a Andorra, el de la Cortinada, aquí també trobem associada a l'indret la figura de Sant Cristòfol. Prop de l'antic emplaçament del menhir hi ha l'esglesia de Sant Cristòfol d'Anyós. Així, guanya versemblança la teoria de Mas, que els menhirs de vora els senders haurien tingut una funció de protecció als caminants. El nostre parer és que aquesta funció s'hauria transmès més endavant a les successives modificacions patides pels menhirs de vora dels

22. COROMINES, J. *Estudis de toponímia catalana*. Barcelona: Editorial Barcino, 1970), p. 24, vol. II: "És sabut que [...] sord aplicat a un edifici és 'enderroc'at'."

23. Vegeu PUIG I SALARICH, J. *Les llegendes d'Andorra*. Andorra la Vella: Edicions Andorranes, 1966, p. 27-28. També VIDAL I GUITART, J. M. narra la batalla a *Història d'Andorra*. Andorra la Vella: Editorial Antalbe, 1984, aquest cop com a fet històric provat.

24. *Papers de recerca històrica*, número 4, maig de 2007, secció "Aportacions", p. 168. La sèrie completa va ser reproduïda inicialment per Filatèlia Forma d'Andorra la Vella al seu 28. *Catàleg de postals antigues d'Andorra* (2n recull, ítem 006, pàgina sense numerar).

La serra de l'Honor. Foto: Py Oliver.

camins. D'aquesta manera, les antigues creus de vora dels camins, sovint mal anomenades *creus de terme*, podrien haver tingut un origen megalític.

Voldríem consignar un altre detall relacionat amb el topònim Serrat de l'Honor. Suposem que inicialment allí hi havia hagut un megàlit i més tard s'hi va superposar una llegenda carolíngia. Per cert, en algunes versions no és pas Carlemany qui reconquereix el puig de mans dels alarbs, sinó Lluís el Pietós. Jordi Casamajor ens crida l'atenció sobre un nexa entre el topònim Serra o Serrat de l'Honor i el nom de lloc l'Honor de Conorbau, on trobem un famós dolmen. ¿I si aquest *honor* no es referís a la manifestació de valor a la qual apel·la el cacic cristià de la llegenda sinó que resulta que seria un esment a un megàlit? N'hem investigat diverses variants gràfiques: *l'honor*, *l'onor*, *lonor*, *lo nor*, etcètera. En cap cas no hem trobat informació etimològica que confirmi aquesta idea. En canvi, en contra d'aquesta possibilitat sí que hem trobat el significat *immoble o finca, tant rústica com urbana*²⁵, que podria aplicar-se al topònim l'Honor de Conorbau.

En la primera conversa sobre megalitisme a Andorra que vàrem mantenir amb Dumont, ja ens va advertir de la presència pretèrita d'aquesta pedra dreta. Fou després d'aquest avís que vàrem topiar amb la reproducció de la postal dels editors Py-Oliver de Perpinyà. Aquesta és una de les poques aportacions clares, fidedignes i provades de la presència d'un megàlit en territori andorrà que podem fer en aquest treball. Aportació que no hem vist mai formulada abans de manera explícita.

25. La definició continua: "Aquest ús, recollit als Usatges, a les Constitucions de Catalunya i en ordinacions i reculls consuetudinaris, ha perdurat en escriptures públiques i títols de propietat, i àdhuc en mencions de l'actual registre de la propietat, com a róssec de les titulacions antigues."

En visita recent a la zona de la serra de l'Honor, vora el que possiblement fos l'antic camí ral que baixava de la Massana, vàrem localitzar un roc caigut la tipologia del qual el fa candidat potencial a ser la pedra que apareixia en la postal de Py-Oliver. Només això, candidat potencial. Els experts hauran d'emetre ara el seu veredict tècnic.

Desè. I, per acabar, consignar que del possible menhir de Fra Miquel no n'havíem llegit ni sentit mai cap menció expressa fins que en vàrem descobrir la seva probable i imponent existència en una xilografia d'Eugène Sadoux titulada *Le Port de Fray Miquel* (ítem 43 del catàleg d'obres del llibre *Viatge de ploma i paper*).²⁶ La imatge fou publicada originalment el 1884 al volum III de l'obra *Les Pyrénées françaises* de Paul Perret.²⁷ Si sumem a la imatge les múltiples llegendes que associen el port de Fra

Probable pedra dreta al port de Framiquel. Gravats: Eugène Sadoux (Fons Biblioteca Nacional d'Andorra).

Miquel amb la bruixeria, sembla que pugui prendre cos una possibilitat. Dumont, en canvi, és del parer que aquesta mena de monòlit no havia de ser prehistòric i que més aviat devia fer funcions de senyal per tal que els viatgers s'orientessin en la boira i la neu. Ens va manifestar haver vist a la seva terra natal una sèrie de monòlits similars que marcaven el camí per seguir en un port de muntanya i que podien ser força *moderns*.

Una pregunta i uns quants intents de resposta

Ja ens hem demanat per què no es coneixen a penes megàlits a Andorra. Ara toca

26. AA. DD. *Viatge de ploma i paper: Il·lustracions gràfiques de l'Andorra del Segle XIX*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1996. (Catàleg de l'exposició)

27. PERRET, P. *Les Pyrénées françaises: L'Adour, la Garonne et le Pays de Foix*. París: Edit. Librairie H. Oudin, 1884. [La part que ens interessa més és "La Vallée d'Andorre", p. 434-456. Concretament, la xilografia d'Eugène Sadoux es troba a la p. 435.]

intentar donar alguna contesta. Millor, enumerarem unes quantes respostes que podrien no ser excloents:

Primera. Potser mai no hi havia hagut gaires megàlits. Si aquest fos el cas, retorna una de les preguntes que plantejàvem en l'apartat inicial: per què se n'han preservat tants en zones veïnes i en alçàries similars?

Segona. Una altra possibilitat fóra que molts encara no hagin estat trobats perquè estan situats en zones properes a antics camins de transhumància, gens transitats o coneguts avui en dia (aquí pensem més aviat en pedres dretes). La primera dificultat en aquest cas en fóra la localització. La segona, la realització de les tasques de prospecció arqueològica necessàries en cotes normalment molt altes. Aquestes prospeccions no són fàcils d'organitzar, ja que sovint s'ha de transportar una gran quantitat de material pesant a llocs de difícil accés. També hi ha la possibilitat que jaguin en zones emboscades on poden ser conegudes per caçadors o gent del territori, malgrat no haver estat identificades pels tècnics (aquí pensem més aviat en dòlmens).

Tercera. Un altre cop volem fer-nos ressò d'una opinió de Mas. Ens planteja que els pobladors que construïen megàlits del tipus dolmènic no haurien habitat de forma permanent en territori andorrà, sinó que probablement hi arribaven en transhumància a l'estiu per accedir a les pastures altes. Així, hi estarien de pas, lluny dels seus poblaments. Seguint amb la hipòtesi, no haurien tingut per costum enterrar els seus morts lluny de casa. Se suposa, a més, que la major mortaldat es produïa a la temporada d'hivern, el moment més difícil d'encarar per les persones malaltes, velles o més dèbils en cultures primitives, no pas a l'estiu. Això, sumat al fet que els individus que feien la transhumància devien ser els més joves i sans, restaria possibilitats a la proliferació d'enterraments megalítics múltiples en el nostre territori.

Quarta. Més possibilitats: sí que hi havia hagut megàlits a Andorra, però o bé l'acció de l'home o de la climatologia extrema de les nostres contrades els han deteriorat, destruït o soterrat, cosa que n'ha dificultat la ubicació present. I amb l'acció de l'home podem estar parlant de la construcció de superfícies comercials, carreteres, rotondes, etcètera. Com saber si en un veral d'un camí ral antic no hi havia una pedra dreta, més tard caiguda i ara soterrada pel traçat de la carretera de torn? Amb l'acció de l'home, també podem estar parlant de la voluntària transformació, apropiació o eliminació dels símbols pagans per part de l'església catòlica, com hem comentat més amunt (entre d'altres procediments, semblen prou documentats arreu d'Europa: instal·lació de creus de terme cristianes damunt de tapes de dolmen, erecció de capelles en indrets on hi havia dòlmens, destrucció o eliminació de menhirs,²⁸ estilització o alteració de pedres dretes que passen a ser bases de columnes, etcètera).

28. FÀBREGA. A. *Llegendes de ponts, dòlmens i menhirs a Catalunya*, p. 108-109. "Així doncs, si per una banda algunes creences populars tendien a conservar els megàlits, per l'altra l'església era ben conscient del seu caràcter pagà. Per tant, o bé els santificava o bé els destruïa. Un antic decret catòlic deia que en llocs remots i al mig de frondosos boscos hi havia dretes certes pedres que la gent adorava i que calia aterrar i destruir o enterrar. [...] Hi havia una variant més modesta, de cristianitzar indrets pagans, que consistia a gravar una creu sobre alguna de les lloses del dolmen o bé plantar una creu de ferro o de pedra al capdamunt d'un menhir." (continua a la pàgina següent)

Més hipòtesis i línies d'investigació

Hi hauria, segons el nostre parer, múltiples vestigis i pistes per a l'eventual ubicació o documentació de megàlits en territori andorrà que podem utilitzar acumulativament. Vies de treball que estem tirant endavant:

Primera. Investigació de la toponímia d'Andorra al detall. Cal fer recerca aprofundida de noms específics de l'estil de Marrades del Bruig (potser originalment *bruix*, masculí de *bruixa*), alt del Griu (entengui's *grifó*), bony de les Neres (interpreti's que *negres* podia referir-se a *bruixes*), solana de Llimois (sinònim popular de *dimonis*), collet de l'Infern, clot del Diable, pic de Noé, roc de la Senyoreta, roc del Rellotge i moltíssims altres. En genèric, cal fixar-se bé en topònims que parlin d'éssers mitològics o fets sobrenaturals i màgics o bé que es referixin o continguin paraules com ara *cabana* (com, per exemple, la ja mencionada Cabana Sorda, la Cabaneta, la Cabanella, la Cabanota o Cabanelles), *pedra* o *pera* (Perafita, Peracaus, canal de la Pera o canal de Pedra Plana), *arca* (solà d'Arcavell), *casa* (Casamanya o Sant Joan de Caselles) i altres que designen popularment els dòlmens i menhirs, malgrat que aquestes pistes per si soles no siguin suficients.

Segona. També és un gran què si a aquest topònim petrificat revelador hi podem associar testimonis directes o indirectes que indiquin la presència de quelcom semblant a un megàlit.

Tercera. Igualment, en el cas d'Andorra (com en general a tot el Pirineu i zones limítrofes), ajuden força les llegendes populars que relacionin el topònim amb bruixes, màgia, sarrains, tresors, goges... Cal tenir molt present, però, que una llegenda –com un topònim– no és res més que una indicació. Així, continuarem estudiant totes les variants conegudes de les llegendes associades als topònims potencialment indicatius. Una anella que es torna d'or la nit de Sant Joan a Fontargent. El topònim Querfès (*roc partit*) documentat com a vinculat a Engolasters, qui sap si en referència a un antic megàlit, prop del llac on hi ha tradició de balls de bruixes, una llegenda de l'enfonsament d'un poble i no massa lluny d'on es va localitzar l'any 1929 una espectacular destral neolítica.²⁹ Llegenda de fets sobrenaturals prop de Bississarri, amb diversos noms indicatius: torrent de Llimois o barranc de l'Infern. Dames protectores i sarrains a la Senyoreta. Desenterrament o troballa de tresors a Sant Joan de Caselles, el bony de les Neres, el castell dels Moros, la balma del Llunsi, etcètera.

CASAMAJOR, J. "Els gravats rupestres del Tossal de Cava (Alt Urgell) i un estel solitari a Montalari (Encamp)". [En aquest número de *Papers de recerca històrica*: "En època visigòtica l'església catòlica, conscient i amoïnada pel culte i adoració a la natura que segueix professant molta part del poble, ja fa palesa aquesta preocupació al concili de Toledo, del segle VII, on es prohibeix practicar cap tipus de culte ni adoració a les fonts, arbres i pedres. A partir del segle XV ja es responsabilitza els sacerdots i bisbes del fet de dirigir cap als dogmes cristians tot el reducte encara existent d'aquests *idòlatres* i adoradors de les pedres i cultes antics." [L'autor cita ALIAGA, S.; MERCADAL, O.; SOLÉ, L.; SOLÉ, M. "La roca Basseda" A: *Ceretània: Quaderns d'estudis cerdans*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 2001, p. 177-190].]

29. VIDAL I GUITART, J. M. en consigna la fotografia i detalls valuossíssims a *Història d'Andorra*. En l'etiqueta adherida a la destral, trobada per Josep Maria Vives el 22 de juliol de 1929, s'hi pot llegir: "clavada al mig d'un corriol que va d'Encamp al Estany d'Angulastés". La làmina està situada entre les pàgines 16 i 17 i al verso hi diu: "Destral neolítica / Mides: llargada, cm. 24; amplada, cm. 6; gruix, cm. 3. / Museu d'Història Natural / Col·legi del Sagrat Cor de Jesús / Carrer de Casp, 25 / Barcelona / Atenció del Pare Ignasi Salat i Suñé, Rector".

Quarta. Un altre gran indicador, aquest sí que força fiable, és el de les mostres iconogràfiques, com ara gravats, xilografies o dibuixos, on es puguin veure o intuir monuments megalítics. Sempre és possible que l'artista hi afegís detalls, però també que copiés amb fidelitat màxima de la realitat (vegeu el que hem comentat més amunt del cas del potencial menhir de Fra Miquel).

És clar que la millor de les garanties és una fotografia d'època, sobretot quan es pot comprovar que no ha estat manipulada. Un bon exemple d'això últim són les fotos del monòlit de la Cortinada o la de la serra de l'Honor, de les quals ja hem parlat anteriorment.

Cinquena. Cal considerar també els gravats rupestres prehistòrics documentats. Sovint la situació d'aquests gravats pot proporcionar noves pistes³⁰, que unides als topònims i les llegendes ens indiquin possibles emplaçaments de megàlits. Així, continuem estudiant els gravats coneguts³¹ i cercant-ne de no divulgats.

Pel que fa a la troballa de material lític aïllat (principalment destrals neolítiques, conegudes popularment com a *pedres de llamp*), cal ser conscients que no aporta dades especialment pertinents, ja que 1) es tracta de peces força ubiqües, trobables en superfície i fàcilment transportables, i 2) sovint queden circumscrites a l'àmbit privat (qui en troba, sol quedar-se-les), circumstàncies que fan difícils un estudi complet i per tant rellevant.

Suma de les vies d'investigació prèviament citades. A manca de fotos, és clar, la millor combinació és un cúmul dels elements mencionats més amunt. Així, en la

30. Ho expliquen perfectament CARRERAS, E.; BOFARULL, B.; GAY, P.; TARRÚS, J. "Inscultures i territoris dolmènics a l'Alt Empordà". A: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Vol. XXXVI, 1996-97, Girona, 1997, p. 197-211: "[...]quan se situen sobre un mapa detallat (1:10.000, per exemple) els monuments funeraris i les roques amb gravats aïllades, apareixen sovint espais interns, aptes per a hàbitats sedentaris (valls, altiplans, replans de muntanya, etcètera), que queden resseguits pels dòlmens i per les inscultures prehistòriques. D'aquesta manera, moltes de les roques amb gravats, que semblaven aïllades i sense un context, prenen ara un nou sentit que les revaloritza com a elements a tenir molt en compte dins de l'estudi dels antics territoris megalítics de l'Alt Empordà. [...] Cal esmentar, abans de començar, que la cronologia prehistòrica dels gravats sobre dòlmens, menhirs i roques, essencialment cassoletes i reguerons, acompanyats a vegades per signes antropomòrfics (braços en arc i cames en angle, cruciformes diversos, signes en phi), cercles simples o amb radis, angles, reticulats i línies, que poden arribar a formar motius complexos entrelligats, ha estat sovint discutida."

Vegeu també (1) BARRIS, J. "Insculturas rupestres en el Alto Ampurdán". *Revista de Arqueologia*, núm. 25, Madrid, 1983, p. 13-17; (2) TARRÚS, J.; BOFARULL, B.; CARRERAS, E.; GAY, P.; PIÑERO, M. D. "Reflexions sobre els gravats rupestres prehistòrics de Catalunya: el cas de l'Alt Empordà". *Cypsel*, núm. 12, 1998, p. 119-134; i (3) ROQUÉ, C.; PALLÍ, L.; TARRÚS, J.; CARRERAS, E. "Aportacions al coneixement dels gravats prehistòrics dels massissos de les Gavarres i de Begur (Girona)". *Estudis sobre el Baix Empordà*, núm. 14, Sant Feliu de Guixols, 1995, p. 77-90.

31. Es coneixen principalment els descoberts per Pere Canturri: Ordino i Sornàs, 1961; roca de les Bruixes (Prats), 1962; solà del Pui i arenal del Tadora (la Massana), 1963; la Gonarda (Ordino), 1967; Graus del solà d'Ariñsal, 1967; Sant Joan de Caselles, 1967; Lloser de Vila, 1969; mas del Diumenge (Escaldes-Engordany), 1969; borda de l'Any de la Part (Ordino), 1973.

CANTURRI, P. n'ha parlat a (1) "La vida prehistòrica a les nostres valls". *Anuari-Guia Turística i Comercial del Principat d'Andorra*; (2) "Els gravats de les valls d'Andorra". *Grafitis: 6.000 anys de llenguatge marginal*. Andorra la Vella: Ministeri de Turisme i Cultura, 1999, p. 51-61; (3) "Variété des gravures rupestres". *Les dossiers / Histoire et archéologie: Méconnu. Le Domaine Archeologique d'Andorre*, juillet-août, núm. 96, Dijon: Archéologia S.A., 1985, p. 50-55; i (4) "Els gravats prehistòrics de les valls d'Andorra". *Primer Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 619-629. Sobre la figura i tasca de Pere Canturri, vegeu VALLS, À. *Diccionari Enciclopèdic d'Andorra*. Andorra la Vella: Fundació Crèdit Andorrà, 2006, p. 98.

Per a descobertes més recents (balma del solà d'Arcavell, cabana del torrent de Llimois, solà de Nadal, abric del Llunci [o Llunsi], forat de l'Hort [o de l'Or], serra dels Cussols, cova de l'Óssa, coll de Jou d'Engordany) vegeu *Andorra Arqueològica: Catàleg de l'exposició*. Andorra la Vella: Conselleria d'Educació i Cultura, 1989, p. 51. Vegeu també GALVEZ i CASELLAS, D. "Els gravats rupestres del Lloser de Vila". *Diari d'Andorra*, 10 de maig de 2007, p. 5.

nostra actual línia de recerca continuarem estudiant sistemàticament llegendes, testimonis, topònims i llocs amb indicis d'activitat prehistòrica (principalment, gravats rupestres) que puguin representar indicis reveladors. Aquesta acumulació d'indícis caldrà plantejar-la, òbviament, sense perdre mai de vista els estudis realitzats per altres investigadors tant locals com de zones properes.

Posem un exemple poc concloent d'aquest pensament que, com més indicacions, millor (per més tènues que siguin). Si bé ningú no ens assegura que les caselles de Sant Joan de Caselles fossin un conjunt dolmènic, podríem considerar en favor d'aquesta teoria les següents pistes: 1) que prop d'allí Canturri va localitzar gravats rupestres; 2) que el temple romànic de Sant Joan podria haver estat una reacció a un antic lloc pagà, o 3) que hi ha una llegenda relacionada amb la troballa d'un tresor ubicada a Sant Joan. Res de definitiu, és clar, només pistes per continuar investigant.

Un parell d'omissions: què no investigarem i per què

En aquest escrit no farem cap èmfasi en les troballes de les cistes de la Feixa del Moro (Juberri)³² i la Tomba de Segudet. Primerament, perquè potser fugim lleugerament de l'àmbit estricte d'investigació que ens ocupa (com ja hem explicat en l'apartat introductori). En segon lloc, perquè ja han estat a bastament estudiades i difoses pels experts i tècnics de Patrimoni Cultural d'Andorra i altres estudiosos des de múltiples punts de vista.³³

A mode de conclusió: ens esperen més sorpreses?

Ens esperen més sorpreses quant a megàlits en territori andorrà? La resposta és de ben segur. Qualsevol dia, en zones de trànsit i passos naturals antics tant a d'altres valls com interns apareixerà una pedra dreta. O en una zona emboscada es trobarà un dolmen. O a la vora d'un llac, traces d'un cromlec. Només hem de tenir els ulls i les orelles ben oberts a topònims, explicacions i paisatge. Tan sols cal que els encarregats de la recerca i les prospeccions segueixin fent la seva feina com fins ara.

32. GÁLVEZ I CASELLAS, D. "La Feixa del Moro". *Diari d'Andorra*, 9 de desembre de 2006.

33. LLOVERA, X. "La Feixa del Moro (Juberri) i el Neolític Mig-Recent a Andorra". *Tribuna d'Arqueologia, 1985-1986*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1986, p. 15-24. "Visita i discussions sobre la feixa del Moro (Juberri, Andorra)". *Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*. Puigcerdà / Andorra: Publicacions de l'Institut d'Estudis Ceretans, 1991, p. 265-267. LLOVERA, X.; BERTRAN, R. "Juberri (Andorra): un exemple de centre receptor de joies cap a l'any 3000 AC". *Les joies de la prehistòria*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1991, p. 20-24. CANTURRI, P.; LLOVERA, X. "Feixa del Moro: une tombe néolithique en ciste". *Les dossiers / Histoire et archéologie: Méconnu. Le Domaine Archeologique d'Andorre*, juillet-août, núm. 96, Dijon: Archéologia S.A., 1985, p. 33-34. LLOVERA, X.; COLOMER, A. "La cultura dels sepulcres de fossa". *Andorra arqueològica: exposició*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1989, p. 35-40. VIVES, E. "La Feixa del Moro a Juberri. Antropologia de les restes neolítiques". *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1986, vol. 7, p. 67-71. YAÑEZ, C.; BURJACHS, F.; GARCÍA, C.; DÍAZ, N.; JUAN, J.; MALGOSA, A.; ISIDRO, A.; MATAMALA, J. "El món funerari al final del v mil·lenni a Andorra: la tomba de Segudet (Ordino)". *Cypsela*, núm. 14, 2002, p. 175-194. YAÑEZ, C. "La tomba de Segudet (Ordino): una nova aportació per al neolític a Andorra". *Papers de recerca històrica*, núm. 1, p. 10-23. MARTÍN, A.; VAQUER, J. "El poblament dels Pirineus a l'Holocè, del Mesolític a l'Edat del Bronze". A: BERTRANPETIT, J.; VIVES, E. (ed.) *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària. I Simposi de Poblament dels Pirineus*. Andorra la Vella: Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques, 1995, p. 35-73.

A tall particular, la publicació de dos articles preliminars al *Diari d'Andorra*³⁴ ja va ser fructífera. El primer generà la trucada d'Henri Dumont per avisar-me d'un plegat d'indicis que encara segueixo investigant, però, sobretot, per posar-me sobre la pista del probable menhir a la serra de l'Honor. El segon article va donar peu que Casimir Àràngol em fes a mans una publicació, cosa que li agraeixo molt, on es poden veure excel·lents fotografies relacionades amb llocs o fets màgics d'Andorra. Ara l'escrit inicial on havia de resumir quatre idees força bàsiques des d'un punt de vista planer sobre l'estat de la qüestió del megalitisme a Andorra s'ha anat convertint sense remei en un monogràfic que espero poder seguir confegint al llarg dels propers anys.

A tall més general, no em sembla lògic pensar que tota la informació precisa sobre el territori acumulada durant tantíssimes generacions no doni fruits. És improbable que tota aquesta part de la nostra història s'esvaeixi. Les actuals generacions d'investigadors, historiadors, arqueòlegs, tècnics, filòlegs, folkloristes i interessats per la història d'Andorra en general, sumant els seus esforços a la recerca prèvia, han d'acabar aportant noves teories, confirmacions i troballes. És imprescindible, però, l'ajut de tots aquells que coneixen, treballen i petgen el territori: propietaris de terres, pagesos, pastors, banders, caçadors. De la col·laboració d'aquests dos grups d'experts per força han de néixer nous descobriments.

34. GÁLVEZ I CASELLAS, D. "Existeixen megàlits a Andorra?". *Diari d'Andorra*, 4 d'octubre de 2007 i "Quatre possibles megàlits andorrans". *Diari d'Andorra*, 13 d'octubre de 2007. El darrer article de la sèrie, en canvi, no va generar respostes fèrtils. Es tracta de "[Més sobre] Megalitisme a Andorra" publicat a la revista *Viure als Pirineus* (versió virtual, 28 de gener de 2008). Tots aquests articles són disponibles en xarxa al blog personal de l'autor: www.galvezcasellas.blogspot.com.